

Joanna Smakulska

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0001-5482-8047

e-mail: j.smakulska@uwb.edu.pl

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/RF.2026.012>

Rozum, cnota, wychowanie i zwyczaj w *An Essay to Revive the Antient Education of Gentlewomen* (1673) Bathsuy Makin

Wprowadzenie

Postać Bathsuy Makin (ok. 1600–1675), autorki *An Essay to Revive the Antient Education of Gentlewomen* (1673), pozostaje w polskiej literaturze naukowej niemal nieobecna. Tymczasem jej głos stanowi interesujące świadectwo przemian w rozumieniu rozumu w siedemnastowiecznej Anglii, gdzie racjonalność nabierała nowego znaczenia, pozostając nadal w ścisłym związku z kategoriami moralnymi i teologicznymi.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie Bathsuy Makin nie jako prekursorki późniejszego dyskursu emancypacyjnego, lecz jako autorki dokonującej rewizji pojęcia rozumu w języku moralności i religii. Makin nie formułuje systematycznej teorii, lecz zadaje pytanie o spójność pojęć, którymi posługuje się jej kultura: *reason*, *virtue*, *education*, *custom*. Traktuje je zarazem jako elementy utrwalające obowiązujący porządek społeczny i jako narzędzia namysłu nad jego wewnętrzną spójnością.

W związku z tym *An Essay* Makin jest nie tylko projektem pedagogicznym, lecz także tekstem operującym podstawowymi pojęciami kultury XVII wieku. Jego zasadniczym problemem nie jest zmiana struk-

tury społecznej, ale pytanie o to, czy obowiązujący porządek pozostaje spójny z własnymi deklaracjami dotyczącymi natury rozumu i człowieczeństwa.

W argumentacji Makin rozumność kobiet nie występuje jako odrębny postulat polityczny, lecz jako konsekwencja przyjętego pojęcia rozumu. Konsekwencja ta nie zostaje u Makin wyrażona wprost ani polemicznie. Ujawnia się w sposobie, w jaki autorka wykorzystuje język swojej epoki do analizy jego własnych założeń. Jej tekst pokazuje, że pojęcia wywodzące się z porządku teologicznego mogły służyć także ocenie praktyk społecznych.

Analiza ma charakter historyczno-pojęciowy: rekonstruuje funkcję podstawowych terminów w *An Essay* w ich kontekście moralno-teologicznym oraz w świetle praktycznych konsekwencji argumentacji.

Kontekst historyczno-filozoficzny siedemnastowiecznej Anglii

Epoka rozumu i reformacji myślenia

Siedemnastowieczna Anglia była okresem głębokich przemian zarówno w nauce, jak i w religii oraz strukturze społecznej. Za sprawą rewolucji naukowej XVI i XVII wieku, której ważnymi przedstawicielami byli m.in. Francis Bacon, Galileusz i Kartezjusz, pojęcie rozumu zaczęło nabierać charakteru uniwersalnego. W *Novum Organum* (1620) Bacon określał rozum jako narzędzie oczyszczone z przesądów, zdolne do metodycznego poznania natury¹. Thomas Hobbes w *Leviathanie* (1651) ujmował go jako zasadę porządku społecznego, a John Locke w *An Essay Concerning Human Understanding* (1690) traktował rozum jako podstawę poznania i moralności². Nie chodzi tu o bezpośrednią zależność, lecz o tło językowe epoki, w którym pojęcie rozumu nabierało statusu zasady powszechnej.

¹ Francis Bacon, *Novum Organum* (London: John Bill and William Barret, 1620), I, aph. 38–49.

² Thomas Hobbes, *Lewiatan, czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, przeł. Czesław Znamierowski (Warszawa: PWN, 1954), cz. I; John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding* (London: Printed by Eliz. Holt for Thomas Bassett, 1690), ks. IV, National Constitution Center, dostęp 15.01.2026, <https://constitutioncenter.org/the-constitution/historic-document-library/detail/john-lockean-essay-concerning-human-understanding-1690>.

Wspólnym elementem tych stanowisk była wiara w rozum jako zasadę powszechną – światło dostępne każdemu człowiekowi niezależnie od pochodzenia czy pozycji społecznej. Idea ta, choć silnie obecna w refleksji filozoficznej, w praktyce pozostawała ograniczona. Kobiety, mimo że wiele z nich odznaczało się indywidualną erudycją, czego przykładem były Margaret Cavendish czy Anne Conway, nie miały dostępu do instytucjonalnych form kształcenia. W traktatach religijnych i moralnych epoki rozumność kobiet ujmowano w ramach przypisanych im obowiązków oraz podporządkowania władzy rodziców i mężów, nie zaś jako podstawę samodzielności intelektualnej³. Stanowisko to wynikało raczej z tradycji biblijnej, obyczaju i społecznego przyzwyczajenia niż z systematycznej refleksji antropologicznej.

Bathsua Makin, jako nauczycielka, tłumaczka, poliglotka i pedagog, знаła tę sytuację z własnego doświadczenia. Uczyla m.in. dzieci Karola I, prowadziła szkołę w Tottenham High Cross i współpracowała z Samuelem Hartlibem, jednym z głównych reformatorów edukacji inspirowanych projektami Bacona i Comeniusa⁴. Jej działalność sytuowała ją więc na styku refleksji teoretycznej i praktyki pedagogicznej.

W tym kontekście *An Essay* można odczytać jako tekst pokazujący niespójność między deklarowaną powszechnością rozumu a jego faktycznym społecznym ograniczeniem. Makin nie proponuje w nim odrębnej teorii poznania ani projektu reformy społecznej. Zadaje raczej pytanie, czy rozum, pojmowany jako wspólny dar ludzi, może być konsekwentnie uznawany za uniwersalny, jeśli jego rozwój zostaje systemowo ograniczony przez płeć. U Makin pojęcie rozumu służy już nie tylko poznaniu natury, ale także ocenie praktyk społecznych. Jej refleksja należy więc do szerszych przemian zachodzących w siedemnastowiecznej kulturze.

Zderzenie języków: teologia, humanizm, racjonalizm

Myśl Bathsuy Makin rozwija się na styku trzech porządków dyskursywnych: teologicznego, humanistycznego i wczesnoracjonalistycznego. Z teologii chrześcijańskiej przejmuje ona pojęcie *reasonable soul* – duszy rozumnej, wspólnej wszystkim ludziom jako nosicielom obrazu

³ Richard Allestree, *The Ladies Calling: In Two Parts* ([Oxford]: At the Theater in Oxford, 1673), cz. I, sek. II, ust. 12–14; cz. II, sek. I, ust. 6, 16; sek. II, ust. 14.

⁴ Frances N. Teague, *Bathsua Makin, Woman of Learning* (Lewisburg: Bucknell University Press, 1998), 57–68, 91–93.

Boga (*imago Dei*). Z humanizmu czerpie przekonanie, że kształcenie jest procesem samodoskonalenia i wychowania moralnego. Jej argumentacja wykazuje zarazem właściwy myśli wczesnonowożytnej nacisk na spójność przyjmowanych zasad i ich praktycznych konsekwencji.

An Essay nie jest więc traktatem filozoficznym w ścisłym sensie. Trafniej można go określić jako tekst graniczny, w którym autorka, posługując się językiem moralności i religii, prowadzi analizę granic racjonalności obowiązującej w jej kulturze. Nie używa przy tym języka polemiki ani nie odrzuca autorytetu tradycji. Zadaje raczej pytanie, czy odmawianie kobietom uczestnictwa w rozumie, który z definicji ma być uniwersalny, nie prowadzi do wewnętrznej niespójności zasad uznawanych przez samą epokę.

Argumentację Makin można określić jako hermeneutyczną. Makin bada raczej konsekwencje kategorii już obecnych w języku epoki oraz sposób ich praktycznego zastosowania. W tym kontekście XVII wiek w Anglii można postrzegać jako okres, w którym coraz wyraźniej ujawniały się pytania o zakres i konsekwencje pojęcia rozumu.

Refleksja Makin nie należy do głównego nurtu filozofii systematycznej, lecz dotyczy tych samych problemów: granic, zobowiązań i konsekwencji, jakie pociąga za sobą idea rozumu pojmowanego jako zasada wspólna wszystkim ludziom.

Jej tekst pokazuje zarazem, że krytyczna refleksja nad praktykami społecznymi nie rozwijała się wyłącznie w traktatach filozoficznych czy naukowych. Obejmowała także teksty pedagogiczne, religijne i moralne, w których rozum, cnota i wychowanie stawały się kryteriami oceny praktyk społecznych. W *An Essay* język teologii i humanizmu zaczyna służyć ocenie porządku społecznego, z którego sam wyrasta.

Miejsce Bathsuy Makin w dziejach idei

Bathsua Makin sytuuje się między tradycją renesansowego humanizmu a rodzącym się racjonalizmem nowożytnym. Nie wynika to jednak z faktu, że dokonuje syntezy ich założeń, lecz raczej z charakteru jej języka, który funkcjonuje jako pomost między różnymi sposobami rozumienia rozumu i wychowania. Jej refleksja pozostaje treściowo zakorzeniona w teologii, a zarazem wykorzystuje pojęcie rozumu jako zasadę wspólną wszystkim ludziom.

Makin nie poszukuje legitymizacji rozumności kobiet w różnicach natury, lecz w samej definicji człowieczeństwa⁵. Takie ujęcie ma zasadnicze znaczenie: punkt ciężkości argumentacji zostaje przeniesiony z biologii i obyczaju na pojęcie rozumu jako zasady moralnej. W efekcie pytanie o edukację kobiet przestaje być jedynie kwestią społecznej użyteczności, a staje się pytaniem o spójność obrazu człowieka przyjmowanego przez kulturę XVII wieku.

Nie oznacza to jednak, że Makin formułuje projekt wyprzedzający swoją epokę. Jej tekst nie ma charakteru programowego ani rewolucyjnego. Nie proponuje nowych instytucji społecznych ani alternatywnego modelu porządku. Raczej odśladania niespójności obecne w istniejącym języku moralności i religii, pokazując, że stosowany konsekwentnie prowadzi on do wniosków, które nie były dotąd w pełni artykułowane.

W związku z tym *An Essay* można traktować jako jeden z tekstów, w których pojawia się refleksja nad rozumem jako zasadą wspólną, a nie jako przywilejem stanu czy płci. U Makin rozum jako zasada wspólna wszystkim ludziom pozostaje jeszcze wpisany w język teologiczny i pedagogiczny. Podobne związki między rozumem, edukacją i cnotą zostaną szerzej rozwiniete w XVIII wieku.

Reason – rozum jako dar wspólny

Pojęcie *reason* stanowi centralny punkt argumentacji Bathsuy Makin, choć autorka nie definiuje go systematycznie. Posługuje się nim w znaczeniu zakorzenionym w teologii i filozofii moralnej XVII wieku, gdzie rozum pojmowano jako dar wspólny wszystkim ludziom oraz podstawę odpowiedzialności moralnej i poznawczej. Oznaczał on zatem więcej niż samą zdolność intelektualną; należał do tego, co określa człowieczeństwo⁶.

W *An Essay* rozum nie jest przedmiotem abstrakcyjnej refleksji. Makin traktuje go jako zdolność właściwą wszystkim ludziom i przyjmowaną przez czytelników jako oczywistość. Nie uzasadnia więc samej rozumności kobiet. Wskazuje na niespójność między powszechnym charakterem rozumu a ograniczaniem kobietom możliwości jego rozwijania.

⁵ Bathsua Makin, *An Essay to Revive the Antient Education of Gentlewomen* (1673), w: Frances N. Teague, *Bathsua Makin, Woman of Learning* (Lewisburg: Bucknell University Press, 1998), 109–113.

⁶ Tamże.

Autorka nie redefiniuje pojęcia *reason*. Konsekwentnie stosuje znaczenie obecne w języku epoki. Rozum nie stanowi problemu wymagającego rozstrzygnięcia, lecz punkt wyjścia argumentacji. Skoro jest darem boskim i podstawą odpowiedzialności moralnej, jego rozwijanie nie powinno pozostawać przywilejem określonej grupy.

Pojęcie *reason* ma u Makin wymiar teologiczny i praktyczny. Odwołuje się do wspólnej natury ludzkiej, a zarazem służy ocenie instytucji, zwyczajów i praktyk wychowawczych. Jego znaczenie ujawnia się w sposobie organizowania edukacji, formułowania norm i uzasadniania porządku społecznego.

An Essay nie przedstawia więc nowej teorii rozumu. Pokazuje natomiast, że uznanie rozumu za zdolność powszechną pozostaje trudne do pogodzenia z wykluczaniem kobiet z edukacji. Właśnie ta niespójność stanowi zasadniczy punkt argumentacji Makin.

Virtue – cnota jako praktyka rozumu

Jeżeli *reason* wyznacza u Makin zasadę wspólną wszystkim ludziom, *virtue* określa sposób jej urzeczywistnienia w życiu. W siedemnastowiecznym języku moralnym termin ten oznaczał nie tylko cechę charakteru, ale także sprawność pozwalającą kierować postępowaniem zgodnie z rozumem. Łączył tradycję klasycznej *virtus* z chrześcijańskim rozumieniem cnoty jako formy uporządkowanego życia.

W *An Essay* cnota pozostaje ściśle związana z rozumnością. Nie sprowadza się do biernego posłuszeństwa ani nie zostaje przeciwstawiona intelektowi. Oznacza raczej zdolność kierowania działaniem według rozpoznanych zasad. Makin łączy ją z wychowaniem i roztropnością, dlatego kształcenie ma prowadzić zarówno do zdobywania wiedzy, jak i do formowania odpowiedzialnej postawy⁷.

Cnota ma przy tym wymiar społeczny. Edukacja kobiet wpływa nie tylko na ich własny rozwój, lecz także na wychowanie kolejnych pokoleń i moralny stan wspólnoty. Ograniczenie dostępu kobiet do kształcenia osłabia więc możliwość urzeczywistniania cnoty w życiu społecznym.

Makin zachowuje tradycyjne znaczenie pojęcia *virtue*, ale stosuje je wobec kobiet z taką samą konsekwencją jak wobec pozostałych członków wspólnoty. Skoro cnota wymaga rozwijania zdolności moralnych i rozumnych, płęć nie stanowi wystarczającej podstawy do ograniczenia

⁷ Tamże, 134–135.

tego procesu. Istniejące praktyki społeczne okazują się przez to niespójne z deklarowanym ideałem cnoty.

Virtue pełni w *An Essay* funkcję pośredniczącą między *reason* a *education*. Rozum wyznacza zasadę, cnota nadaje jej formę praktyczną, a wychowanie stwarza warunki jej rozwoju. Ta zależność porządkuje argumentację Makin i przygotowuje przejście do analizy edukacji.

Education – wychowanie jako realizacja rozumu

W siedemnastowiecznej Anglii pojęcie *education* nie miało jeszcze współczesnego, zsekularyzowanego znaczenia. Obejmowało ono zarówno kształcenie intelektualne, jak i formację moralną, a w kontekście społecznym oznaczało proces kształtowania charakteru oraz obyczaju. Bathsua Makin świadomie wykorzystuje tę wieloznaczność. W jej ujęciu *education* obejmuje nie tylko przekaz wiedzy, ale także rozwijanie rozumu i formowanie charakteru, dostępne człowiekowi niezależnie od płci.

W *An Essay* powraca sformułowanie, które można określić mianem moralnego obowiązku edukacji: „Care ought to be taken by us to educate women in learning”⁸. Zdanie to nie ma charakteru postulatu politycznego. Zostaje sformułowane w języku odpowiedzialności, który zakłada, że rozwijanie rozumu jest obowiązkiem wynikającym z samej natury człowieka. Jeśli rozum stanowi dar wspólny wszystkim ludziom, to jego zaniedbanie oznacza naruszenie porządku moralnego.

Makin wskazuje również, że kobiety pełnią ważną rolę w wychowaniu kolejnych pokoleń, dlatego brak ich edukacji prowadzi do sytuacji, w której osoby odpowiedzialne za kształtowanie młodych pozostają same pozbawione odpowiedniego przygotowania⁹. Argument ten ma charakter praktyczny i odwołuje się do społecznej funkcji kobiet jako wychowawczyń. Niewiedza kobiet nie jest w tym ujęciu sprawą prywatną, lecz problemem dotyczącym dobra wspólnego. Odmowa edukacji kobiet prowadzi więc do osłabienia całej wspólnoty, ponieważ ogranicza możliwość kształtowania cnoty w przyszłych pokoleniach.

Takie rozumienie wychowania wpisuje się w tradycję wczesnonowoczesnego reformizmu edukacyjnego, reprezentowanego m.in. przez krąg Samuela Hartliba¹⁰. Edukacja jest tu pojmowana jako proces ciągły, obejmujący zarówno rozwój intelektualny, jak i moralny. Wychowa-

⁸ Tamże, 128.

⁹ Tamże, 128–130.

¹⁰ Teague, *Bathsua Makin, Woman of Learning*, 63–68.

nie powinno prowadzić do ukształtowania cnoty i roztropności, które pozwalają kierować życiem zgodnie z rozumem¹¹.

Edukacja nie służy u Makin jedynie przystosowaniu jednostki do istniejącego porządku społecznego. Tworzy także możliwość korygowania praktyk, które pozostają niespójne z deklarowanymi zasadami. Pedagogika staje się dzięki temu obszarem praktycznego zastosowania rozumu.

Custom – zwyczaj jako źródło niespójności

Makin sugeruje, że odmawianie kobietom edukacji wynika nie tyle z przemyślanej polityki społecznej, ile raczej z utrwalonego zwyczaju¹². Pojęcie *custom* pozwala Makin wyjaśnić rozdzźwięk między deklarowaną powszechnością rozumu a rzeczywistymi praktykami społecznymi.

W siedemnastowiecznym języku angielskim *custom* oznaczało zarówno prawo zwyczajowe, jak i utrwalony nawyk społeczny. U Makin *custom* oznacza także bezrefleksyjne powtarzanie utrwalonych sądów. Krytyka autorki nie jest skierowana przeciwko tradycji jako takiej. Dotyczy sytuacji, w której zwyczaj zaczyna zastępować rozum jako źródło uzasadnienia.

Makin wskazuje, że utrwalony zwyczaj nie powinien przeważać nad rozumem, jeśli prowadzi do sprzeczności z przyjmowanymi zasadami moralnymi¹³. Jej argumentację można odczytać jako opartą na rozróżnieniu między tradycją poddawaną refleksji a zwyczajem powtarzanym bez namysłu. *Custom* pozwala więc opisać praktyki społeczne, które utraciły związek z uzasadniającymi je wartościami.

Makin nie oskarża konkretnych osób ani instytucji. Analizuje raczej sposób myślenia, w którym przyzwyczajenie zastępuje namysł. Nawet autorytet religijny, moralny czy społeczny wymaga według niej zgodności z zasadami rozumu. Bez takiego uzasadnienia pozostaje jedynie powtórzeniem utrwalonego wzorca.

An Essay pokazuje, że rozum może służyć nie tylko poznaniu natury czy Boga, ale także ocenie praktyk społecznych. Makin nie odrzuca obyczaju; pyta jednak, czy może on mieć pierwszeństwo przed rozumem. Z jej argumentacji wynika, że zwyczaj powinien być oceniany w świetle zasad moralnych, na które sam się powołuje.

¹¹ Makin, *An Essay*, 135–137.

¹² Tamże, 109–113.

¹³ Tamże.

Recepcja i wpływ

Odbiór w epoce

Nie zachowały się świadectwa szerokiej debaty wokół *An Essay*. Publikacja nie wywołała udokumentowanej polemiki ani nie stała się przedmiotem rozbudowanych komentarzy teologicznych czy filozoficznych. Brak bezpośrednich reakcji nie pozwala jednak przesądzić, w jaki sposób tekst był odbierany przez współczesnych.

Makin funkcjonowała przede wszystkim jako nauczycielka, tłumaczka i organizatorka edukacji. Jej nazwisko pojawia się w dokumentach i świadectwach dotyczących działalności pedagogicznej w siedemnastowiecznej Anglii. Była związana z dworem Karola I, prowadziła szkołę w Tottenham High Cross oraz współpracowała z Samuelem Hartlibem w ramach jego kręgu reformatorskiego¹⁴. W źródłach wspominało o niej jako o osobie biegłej w naukach wyzwolonych i obdarzonej rozumą w sądzie. Świadczy to o uznaniu jej autorytetu dydaktycznego, nie dowodzi jednak recepcji *An Essay* jako dzieła filozoficznego.

Brak świadectw bezpośredniego wpływu *An Essay* nie przeszkadza w umieszczeniu projektu Makin w kontekście przemian edukacyjnych końca XVII wieku. Pojawiały się wówczas inicjatywy kształcenia dziewcząt o poszerzonym profilu, obejmującym elementy wcześniej rzadko dostępne kobietom, takie jak łacina czy retoryka. Nie sposób wykazać bezpośredniej zależności między tymi inicjatywami a traktatem Makin, można jednak wskazać ich wspólny kontekst historyczny¹⁵.

Nie można zatem mówić o udokumentowanej recepcji *An Essay* w ścisłym znaczeniu. Projekt Makin należy natomiast do szerszej siedemnastowiecznej refleksji nad edukacją kobiet, prowadzonej w języku moralnym, religijnym i pedagogicznym.

Kontynuacje w myśli kobiecej XVII i XVIII wieku

W kolejnych dziesięcioleciach problem edukacji kobiet podejmowały autorki, które przedstawiały podobne argumenty w bardziej systematycznej formie. Nie ma podstaw, by mówić o bezpośrednim wpływie Makin. Można natomiast wskazać wspólne odwołanie do natury ludzkiej i moralnego znaczenia rozumu.

¹⁴ Teague, *Bathsua Makin, Woman of Learning*, 57–68, 91–93.

¹⁵ Tamże, 91–93.

Autorką szczególnie bliską Makin pod względem struktury argumentacji była Mary Astell, która w *A Serious Proposal to the Ladies* (1694) wzywała kobiety do rozwijania zdolności intelektualnych i moralnych, ujmując ten wysiłek jako element życia skierowanego ku Bogu. Podobnie jak u Makin zasadniczym punktem odniesienia nie był jeszcze polityczny postulat równości, lecz przekonanie o wartości rozumnej duszy i obowiązku jej doskonalenia. Astell nadała jednak temu rozumowaniu bardziej systematyczny i praktyczny kształt, proponując utworzenie kobiecej wspólnoty edukacyjno-religijnej, która umożliwiałaby rozwój umysłu i charakteru poza presją konwencji społecznych¹⁶.

W XVIII wieku podobny sposób argumentacji pojawił się w odmiennym kontekście filozoficznym. W *A Vindication of the Rights of Woman* (1792) Mary Wollstonecraft ujmowała rozum przede wszystkim jako zdolność właściwą każdej istocie odpowiedzialnej moralnie. Jej argumentacja prowadziła od wspólnej zdolności rozumowania, poprzez potrzebę edukacji, do cnoty jako celu życia moralnego. Rozum stanowił u niej podstawę samodzielności sądu i odpowiedzialnego działania. Mimo różnic między ich stanowiskami obie autorki łączyła postulat edukacji kobiet z określonym rozumieniem człowieczeństwa¹⁷.

Współczesna recepcja naukowa

W XX i XXI wieku traktat Makin stał się przedmiotem zainteresowania badaczy historii edukacji, historii idei oraz piśmiennictwa kobiet wczesnej nowożytności. Badania koncentrują się na jego miejscu w dziejach edukacji kobiet, kontekście reform pedagogicznych oraz sposobie wykorzystania przez Makin zastanych pojęć moralnych i religijnych¹⁸.

¹⁶ Mary Astell, *A Serious Proposal to the Ladies, for the Advancement of Their True and Greatest Interest* (London: Printed for R. Wilkin at the King's Head in St. Paul's Church-Yard, 1694).

¹⁷ Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Woman: With Strictures on Political and Moral Subjects* (London: Printed for J. Johnson, 1792), rozdz. II–IV.

¹⁸ W literaturze przedmiotu pojawiają się także szczegółowe analizy argumentacji i kontekstu intelektualnego Bathsuy Makin, zob. Mitzi Myers, „Domesticating Minerva: Bathsua Makin's 'Curious' Argument for Women's Education”, *Studies in Eighteenth-Century Culture* 14 (1985): 173–192; Pieta van Beek, „One Tongue Is Enough for a Woman': The Correspondence in Greek between Anna Maria van Schurman (1607–1678) and Bathsua Makin (1600–167?)”, *Dutch Crossing* 19(1) (1995): 24–48; Jean R. Brink, „Bathsua Reginald Makin: 'Most Learned Matron'”, *Huntington Library Quarterly* 54(4) (1991): 313–326; James L. Helm,

Makin posługuje się pojęciem rozumu konsekwentnie wobec przyjmowanego obrazu człowieczeństwa: nie odwołuje się do różnic płciowych, lecz do wspólnej wszystkim ludziom zdolności rozumowania¹⁹. James L. Helm umieszcza jej traktat w kontekście siedemnastowiecznych projektów reformy edukacji i debat dotyczących zakresu kształcenia kobiet²⁰. Argumentację Makin można również odczytać w perspektywie filologicznej i retorycznej: autorka nie redefiniuje pojęć w sposób systematyczny, lecz wydobywa ich konsekwencje poprzez sposób ich zastosowania.

Takie odczytanie pozwala umieścić Makin w szerszej historii przemian pojęć moralnych we wczesnej nowożytności. Jej znaczenie wiąże się z ukazaniem problemów obecnych w języku epoki, które w XVIII wieku zostaną podjęte w bardziej systematycznej formie.

Współczesne znaczenie argumentacji Bathsuy Makin

Z perspektywy historii idei *An Essay* nie zapowiada jeszcze nowoczesnego programu emancypacyjnego. Pokazuje natomiast, jak pojęcie rozumu zaczyna służyć ocenie porządku moralnego i społecznego. Makin nie postuluje zmiany struktury społeczeństwa, ale wskazuje, że konsekwentne stosowanie obowiązującego rozumienia rozumu prowadzi do konieczności uznania edukacji kobiet za moralny obowiązek.

Jej argumentacja nie ma charakteru polemicznego ani programowego. Opiera się na założeniu, że jeśli rozum jest darem wspólnym wszystkim ludziom, to jego rozwój stanowi element odpowiedzialności moralnej, a nie przywilej wynikający z pozycji społecznej. W tej perspektywie zaniedbanie rozumu prowadzi do błędu poznawczego, a w konsekwencji także do zaburzenia porządku moralnego²¹. Nie jest to apel retoryczny, lecz następstwo przyjętych przez Makin przesłanek.

Makin nie tworzy teorii rozumu. Interesuje ją sposób, w jaki pojęcie to funkcjonuje w kulturze i służy uzasadnianiu praktyk społecznych. Dlatego rozum ujawnia swoje znaczenie w nauczaniu, wychowaniu i sposobie uzasadniania norm. *An Essay* pokazuje, że pojęcia moralne

„Bathsua Makin's *An Essay to Revive the Antient Education of Gentlewomen* in the Canon of Seventeenth-Century Educational Reform Tracts”, *Cahiers Élisabéthains* 44(1) (1993): 45–51.

¹⁹ Makin, *An Essay*, 109–113.

²⁰ Helm, „Bathsua Makin's *An Essay*”.

²¹ Makin, *An Essay*, 140–145.

można oceniać poprzez ich praktyczne konsekwencje, a nie tylko przez definicje.

Współczesna wartość *An Essay* nie wynika z jego bezpośredniej użyteczności w dzisiejszych sporach. Traktat pokazuje raczej, jak pojęcia rozumu, cnoty i wychowania mogą zachować tradycyjne znaczenie, a jednocześnie służyć ocenie praktyk społecznych. Makin wykorzystuje język swojej epoki do sprawdzania spójności zasad, na których opierał się obowiązujący porządek.

Zakończenie

Bathsua Makin nie stworzyła systemu filozoficznego ani rozbudowanej teorii społecznej. *An Essay* należy do tekstów, w których refleksja nad rozumem, cnotą i wychowaniem rozwija się w języku moralnym, religijnym i pedagogicznym właściwym XVII wiekowi. Makin posługuje się zastanymi pojęciami, ale stosuje je do oceny praktyk ograniczających dostęp kobiet do kształcenia.

Rozum występuje w jej argumentacji jako zdolność wspólna wszystkim ludziom i podstawa odpowiedzialności moralnej. Cnota określa praktyczny sposób jego urzeczywistnienia, wychowanie umożliwia rozwój obu tych zdolności, zwyczaj zaś wyjaśnia trwałość praktyk, których nie można uzasadnić przez odwołanie do rozumu. Zależność między tymi pojęciami tworzy główną strukturę argumentacji *An Essay*.

Makin nie przełamuje paradygmatu swojej epoki. Pokazuje jednak niespójność między deklarowaną powszechnością rozumu a ograniczeniem dostępu kobiet do edukacji. Nie występuje przeciwko tradycji jako takiej, lecz ocenia ją za pomocą zasad, które sama tradycja uznaje za obowiązujące.

Znaczenie *An Essay* wykracza zatem poza historię edukacji kobiet. Traktat pokazuje, że pojęcia moralne i religijne mogły służyć analizie praktyk społecznych oraz ujawnianiu ich niespójności. Właśnie ten sposób argumentowania pozwala umieścić Makin w historii nowożytnej refleksji nad rozumem, wychowaniem i człowieczeństwem.

Bibliografia

- Allestree Richard. 1673. *The Ladies Calling: In Two Parts*. [Oxford]: At the Theater in Oxford.
- Astell Mary. 1694. *A Serious Proposal to the Ladies, for the Advancement of Their True and Greatest Interest*. London: Printed for R. Wilkin.
- Bacon Francis. 1620. *Novum Organum*. London: John Bill and William Barret.
- Beek Pieta van. 1995. „'One Tongue Is Enough for a Woman': The Correspondence in Greek between Anna Maria van Schurman (1607–1678) and Bathsua Makin (1600–167?)”. *Dutch Crossing* 19(1): 24–48.
- Brink Jean R. 1991. „Bathsua Reginald Makin: 'Most Learned Matron'”. *Huntington Library Quarterly* 54(4): 313–326.
- Helm James L. 1993. „Bathsua Makin's *An Essay to Revive the Antient Education of Gentlewomen* in the Canon of Seventeenth-Century Educational Reform Tracts”. *Cahiers Élisabéthains* 44(1): 45–51.
- Hobbes Thomas. 1954. *Lewiatan, czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, przeł. Czesław Znamierowski. Warszawa: PWN.
- Locke John. 1690. *An Essay Concerning Human Understanding*. London: Printed by Eliz. Holt for Thomas Basset. National Constitution Center. Dostęp 15.01.2026. <https://constitutioncenter.org/the-constitution/historic-document-library/detail/john-lockean-essay-concerning-human-understanding-1690>.
- Makin Bathsua. 1673. *An Essay to Revive the Antient Education of Gentlewomen*. W: Frances N. Teague, *Bathsua Makin, Woman of Learning*, 109–150. Lewisburg: Bucknell University Press, 1998.
- Myers Mitzi. 1985. „Domesticating Minerva: Bathsua Makin's 'Curious' Argument for Women's Education”. *Studies in Eighteenth-Century Culture* 14: 173–192.
- Teague Frances N. 1998. *Bathsua Makin, Woman of Learning*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Wollstonecraft Mary. 1792. *A Vindication of the Rights of Woman: With Strictures on Political and Moral Subjects*. London: Printed for J. Johnson.

Streszczenie

Artykuł analizuje *An Essay to Revive the Antient Education of Gentlewomen* (1673) Bathsuy Makin w kontekście przemian pojęcia rozumu w siedemnastowiecznej Anglii. Celem pracy nie jest przedstawienie Makin jako prekursorki późniejszego dyskursu emancypacyjnego, lecz rekonstrukcja funkcji podstawowych pojęć jej argumentacji: *reason*, *virtue*, *education* i *custom*. Analiza ma charakter historyczno-pojęciowy i koncentruje się na sposobie, w jaki autorka wykorzystuje język moralności i teologii do sprawdzenia wewnętrznej spójności obowiązujących w jej epoce założeń dotyczących natury rozumu i człowieczeństwa. Artykuł pokazuje, że argumentacja Makin nie polega na formułowaniu nowej teorii rozumu, lecz na konsekwentnym zastosowaniu przyjmowanych w XVII wieku

pojęć do oceny praktyk społecznych. W tym sensie *An Essay* można odczytać jako świadectwo momentu, w którym rozum zaczyna pełnić funkcję kryterium refleksji nad porządkiem społecznym i jego uzasadnieniem.

Słowa kluczowe: Bathsua Makin, filozofia XVII wieku, edukacja kobiet, pojęcie rozumu, historia idei, filozofia kobiet

Reason, Virtue, Education, and Custom in Bathsua Makin's *An Essay to Revive the Antient Education of Gentlewomen* (1673): A Historical-Conceptual Analysis

Summary

This article examines Bathsua Makin's *An Essay to Revive the Antient Education of Gentlewomen* (1673) within the context of the changing understanding of reason in seventeenth-century England. Rather than presenting Makin as a precursor of later emancipatory discourse, the study reconstructs the function of several key concepts that structure her argument: reason, virtue, education, and custom. The analysis adopts a historical-conceptual approach and focuses on how Makin employs the language of moral and theological discourse to test the coherence of the assumptions about reason and human nature prevalent in her culture. The article argues that Makin does not propose a new theory of reason but rather applies the accepted concepts of her time in a consistent way to evaluate social practices. In this sense, the *Essay* can be interpreted as evidence of a moment in which reason begins to function as a criterion for reflecting on the coherence of the social order.

Keywords: Bathsua Makin, seventeenth-century philosophy, women's education, concept of reason, history of ideas, women philosophers